

RECENZIJOS

J. Kazlauskas, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis), Vilnius, 1968, 414 p.

Kiekviena kalba turi ilgesnę ar trumpesnę istoriją, kurioje didele dalimi atsispindi ir visos tautos istorija. Kalbos nueitą kelią atskleidžia žodžių ir gramatikos formų kilmės bei raidos pažinimas. Dėl to turėti gimtosios kalbos etimologinį žodyną ir istorinę gramatiką – vienas iš svarbiausių kiekvienos tautos kalbininkų uždavinių. Tačiau šie kapitaliniai darbai neįmanomi be gausios faktinės senųjų rašytinių šaltinių ir dabartinių tarmių medžiagos, be daugybės detalių paruošiamųjų tyrinėjimų, be aukštos kvalifikacijos, plačios lingvistinės erudicijos mokslininkų. Dėl tų ir kitų priežasčių parašytus etimologinius žodynus ir istorines gramatikas šiandien turi palyginti dar nedaug kalbų.

Lietuvių kalba dėl savo archaiškumo ir turtingumo jau nuo XIX a. vidurio atkreipė ir iki šiol tebetraukia daugelio pasaulio kalbininkų dėmesį. Per tą laiką parašyta daugybė studijų atskirais lietuvių kalbos istorijos klausimais, paskelbta nemaža apibendrinamųjų darbų, iš kurių ypač minėtini pasirodę pastaraisiais dešimtmeciais: Vakarų Vokietijoje išleistas Ernesto Frenkelio „Lietuvių kalbos etimologinis žodynas“¹, žymaus lenkų kalbininko Jano Otremskio trijų tomų „Lietuvių kalbos gramatika“², Oslo universiteto profesoriaus Kristiano S. Stango „Baltų kalbų lyginamoji gramatika“³ ir kt.

Svarų įnašą į savo gimtosios kalbos tyrinėjimų aruodą paskutiniaisiais metais įnešė ir lietuvių kalbininkai. Vienas iš svarbiausių jų darbų yra buvusio Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto profesoriaus Jono Kazlausko „Lietuvių kalbos istorinė gramatika“ – pirmoji tokia gramatika, parašyta lietuvių kalba. Tai didelė dovana visiems, kas domisi lituanistika, o ypač respublikos aukštųjų mokyklų studentams filologams.

J. Kazlausko knyga nėra kitų panašių gramatikų sekimas ar kartojimas. Tai brandus ir labai originalus veikalas, kuriame pateiktų lingvistinių duomenų kaupimui ir iškeltų problemų tyrinėjimui atiduota keliolika kruopštaus, įtempto darbo metų. Šiam veikalui pamatus J. Kazlauskas padėjo, paskelbdamas įvairiais lietuvių kalbos istorinės fonetikos, fonologijos, morfologijos klausimais keliasdešimt

¹ E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg – Göttingen, 1955 – 1965.

² J. Otrebski, Gramatyka języka litewskiego, t. III (Nauka o formach), Warszawa, 1956; t. I (Wiadomości wstępne. Nauka o głoskach), Warszawa, 1958; t. II (Nauka o budowie wyrazów), Warszawa, 1965.

³ Chr. S. Stang, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo – Bergen – Tromsø, 1965.

straipsnių, kuriais šiandien remiasi daugelio tautų kalbininkai, besidomintys balistiką. Per trumpą laiką teigiamo įvertinimo bei susidomėjimo sulaukė ir „Lietuvių kalbos istorinė gramatika“. 1971 m. už ją autoriui po mirties suteikta Respublikinė premija.

Gramatiką sudaro trys pagrindiniai skyriai.

Pirmajame skyriuje (p. 5–122) plačiau nagrinėjamas lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės pobūdis, kirčio atitraukimas tarmėse ir to atitraukimo priežastys, svarbiausieji dėsniai, suformavusieji dabartinį lietuvių kalbos kirčiavimą. Nemaža vietos čia skiriama lietuvių kalbos vardažodžio kirčiavimo paradigmų susidarymo bei jų santykio su kitų indoeuropiečių kalbų kirčiavimo paradigmomis aiškinimui. Daug nauja lietuvių akcentologijai duoda ir priešdėlinių veiksmažodžių senosios kirčio vietos nustatymas, veiksmažodžio kilnojamų kirčiavimo paradigmų rekonstrukcija, dalyvių, sangražinių ir kitų veiksmažodžio formų kirčiavimo raidos nušvietimas. Skyrius baigiamas akūtinių galūnių ir indoeuropiečių *ō* likimo lietuvių kalboje nagrinėjimu. J. Kazlausko originali lietuvių kalbos kirčiavimo raidos koncepcija paremta įvairių dabartinių tarmių kirčio sistemų fonologine analize. Kirčio tam tikrais atvejais iš galūnės atitraukimas, žodžio galo ilgųjų balsių trumpėjimas, minėtojo *ō* refleksacija lietuvių kalboje ir daugelis kitų fonetikos reiškinių, iki šiol paprastai tyrinėtų izoliuotai vienas nuo kito, gramatikos autoriui – tiksliai atskiros visos lietuvių kalbos morfonologinės sistemos kitimo grandys. Visus tuos reiškinius jis sieja su paties kirčiavimo tipo raida, melodinio kirčio perėjimu į dinaminį ir kiekybinio kirčio elementų stiprėjimu: „akūtinių galūnių sutrumpėjimą ar virtimą cirkumflekcinėmis galima paaiškinti dinaminio žodžio kirčio, kuris tolesnėje lietuvių kalbos raidoje (tarmėse) vis labiau įsigali ar virsta kiekybiniu, atsiradimu“ (p. 108). Suprantama, tų teiginių didesniai pagrindimui nepaprastai svarbūs turėtų būti įvairių tarmių visapusiški ir patikimi kirčio ir priegaidės eksperimentiniai tyrinėjimai, kurių lietuvių dialektologijoje, deja, kol kas dar labai pasigendama.

Antrasis gramatikos skyrius (p. 123–286) skirtas daiktavardžio linksniavimo istorijai. Jame duota giminės, skaičiaus, linksnio kategorijų apžvalga, detalios nušviesta visų daiktavardžio kamienų istorinė raida, atskirų kamienų nykimas ar perėjimas į kitus kamienus. Ypač plačiai ir įdomiai traktuojama vienaskaitos naudininko, vietininkų, daugiskaitos naudininko ir įnagininko formų raida. Visų čia paliestų klausimų tyrinėjimams J. Kazlauskas yra paskyręs daugiausia laiko ir jėgų. Dėl to daiktavardžio morfologijos skyrius yra bene išsamiausias, jame pateikta gausiausiai faktinės senųjų lietuviškų raštų ir dabartinių tarmių medžiagos, padarytos išvados ar teiginiai daugeliu atvejų nekelia abejonių. Tiesa, kai kurių daiktavardžio morfologijos reiškinių aiškinimai vis dėlto dar yra hipotetiniai ir, reikia manyti, kalbininkų bus diskutuojami. Pavyzdžiui čia gali būti iki šiol senojo vietininko reliktais laikytos *namiē*, *oriē* tipo formos, kurios, gramatikos autoriaus nuomone, „yra prieveiksmai, o ne kokios išnykusios linksnio formos liekanos“ (p. 136; ne taip kategoriškai jos šia prasme traktuojamos p. 160: „greičiausiai tos formos niekada nėra buvusios linksnių formos, o anksčiau buvusios tam tikromis prieveiksminėmis formomis, vėliau pradėtomis vartoti su postpozicijomis. Ir tik kai kurių kamienų nepostpozicinės formos galėjo tarmėse atlikti ir linksnio funkcijas.“). Abejoti taip pat galima ir autoriaus teiginiu, absoliutinančiu prūsų kalboje vietininko reiškimą

„prielinksniu *en (an)* ir naudininko ar galininko linksniu“ (p. 136). Juk prūsų kalbos rašytiniai paminklai (kurių duomenimis remiamasi) dėl žinomų priežasčių galėjo būti smarkiai paveikti tuometinės vokiečių kalbos. Šios kalbos įtaka (tik daug naujesne), be abejo, reikia aiškinti ir konstrukcijos *i* + galininkas vartojimą inesyvo reikšme Nidoje, kurią tarp kitų vietų autorius nurodo, ieškodamas lietuvių kalbos tarmėse analogijos, remiančios jo spėjimą, „kad prūsų kalboje *en* su naud. ir *en* su gal. anksčiau galėjo būti diferencijuojami reikšmėmis: *en* + naud. reiškė buvimo vietą, o *en* + gal. – kryptį“ (p. 136). Galima nurodyti ir daugiau atvejų, kai teiginiai remiami duomenimis, kurie galėtų būti interpretuojami ir kitaip, negu gramatikoje. Pavyzdžiui, Bagaslaviškio, Gelvonų, Pabaisko apylinkių vienaskaitos vietininko (inesyvo) formų *káilij*, *mólij* (šalia *akỹ*, *pirtỹ*) galūnė *-ij* gali būti ne tik iš *-ij(e)* (p. 156), bet ir iš nekirčiuotoje pozicijoje ten sutrumpėjusios *-yj(e)*. Be to, kartu su minėtais pavyzdžiais pateiktą vns. vietininko formą *kártij* galėtume transponuoti ir į *kártėj*, kadangi šakninio kirčiavimo *i*-kamieniai moteriškosios giminės žodžiai tų apylinkių tarmėje perėję į *é*-kamienių linksniavimą (dar plg. vns. vard. *žēme* ~ *žēmē*, vns. viet. *žēmij* ~ *žēmėj*).

Kai kurie daiktavardžio morfologijos tarminiai faktai, paskutiniaisiais dešimtmeciais susilaukę kalbininkų tarpe nemaža prieštaringų nuomonių dėl jų kilmės, J. Kazlauskas ne tik nenagrinėjami, bet ir neminimi. Tai *o*-kamienio vienaskaitos naudininko galūnė *-ai*⁴, *a*-kamienio vienaskaitos įnagininko formos tipo *rankai* „(su) rankà“ ir kt.

Trečiojo skyriaus (p. 287–404) pavadinimas „Iš veiksmažodžio istorijos“ rodo, kad gramatikoje nepretenduojama visapusiškai nušviesti šios labai sudėtingos kalbos dalies formų raidą. Tačiau pasirinktieji klausimai – asmens galūnių raida, esamojo, būtojo, būsimojo laiko, liepiamosios ir tariamosios nuosakos formavimasis bei istorija – iš esmės atskleidžia lietuvių kalbos veiksmažodžio kaitybos sistemą. Savo pažūrą apskritai į lietuvių kalbos veiksmažodį J. Kazlauskas išreiškia skyriaus pradžioje, apžvelgdamas bendruosius indoeuropiečių veiksmažodžio raidos bruožus. Jo nuomone, visų dabartinių indoeuropiečių kalbų (taigi ir lietuvių kalbos) „veiksmažodžio struktūra turi nemaža inovacijų, suformuotų individualios kalbų raidos dėsningumą ir neatspindinčių senojo indoeuropiečių veiksmažodžio modelio“ (p. 288). Kartu jis pritaria kalbininkams (V. Toporovui ir kt.), kritikuojantiems gana ilgai vyravusią jaunagramatikų koncepciją, pagal kurią indoeuropiečių prokalbės veiksmažodžio modelis buvo rekonstruojamas, remiantis s. indų ir s. graikų kalbų veiksmažodžiu.

Apžvelgęs veiksmažodžio galūnių sistemą, autorius daro išvadą, kad baltų kalbose ji daug paprastesnė, negu kitose indoeuropiečių kalbose. „Tas paprastumas iš dalies yra lemtas ypatingai archaiškų bruožų išlaikymo, iš vienos pusės, ir savitos baltų kalbų veiksmažodžio raidos, iš kitos“ (p. 304). Iš atskiras galūnes liečiančių aiškinimų ypač minėtina gerai argumentuota pažiūra, jog baltų kalbų veiksmažodžio vienaskaitos ir daugiskaitos 3 asmens viena forma yra archaizmas, o ne naujadaras ir kad 3 asmens funkcijas čia gali eiti priešistorinis grynas kamienas. Kartu reliktiniai 3 asmens formos vartojimo atvejai autoriaus įžiūrimi ir tokiuose rytų aukš-

⁴ Matyt, J. Kazlauskas, kaip ir kai kurie kiti kalbininkai savo pastarųjų metų darbuose, šią galūnę laiko nauja, atsiradusia pagal tų tarmių fonetikos dėsnius iš *-ui* (plg. Debeikių šnektos vns. naud. *vaikai* „vaikui“ ir vns. viet. *turgai* „turguj(e)“).

taičių tarmėse pasitaikančiuose posakiuose, kaip: *nėra kada važiuoja, nebuvo kada daro, nebus kada eina* ir pan. Gaila tik, kad kol kas šio spėjimo negalima paremti nors ir palyginti nedidelę senovę siekiančių mūsų rašytinių paminklų duomenimis.

Iš esamojo laiko formų gramatikoje nagrinėjami atematiniai ir infiksiniai bei *stakamieniai* veiksmažodžiai. Pateikiamas pilnas vaizdas veiksmažodžių, išlaikiusių atematinę esamojo laiko fleksiją, jos liekanas ar pėdsakus, nurodomas tų formų dažnumas ir santykis su atitinkamomis tematinėmis formomis atskiruose senosios lietuvių raštijos paminkluose (M. Daukšos „Postilėje“, M. Petkevičiaus „Katekizme“ ir kt.) ir tarmėse. Įdomiai aiškinama atematinų veiksmažodžių asmenų galūnių raida, vienskaitos ir daugiskaitos formų sąveika.

Remdamasis senųjų raštų ir tarmių duomenimis, autorius labai įtikinančiai įrodė, kad geidžiamosios nuosakos (arba permisyvo) formos tipo *tedārai, teeiniē, tetyliē* (ar *tetylỹ*), kaip ir kai kurių rytinių aukštaičių tarmių liepiamosios nuosakos vienskaitos 2 asmens formos (pvz., *dārai* „daryk“, *tylỹ* „tylėk“), yra identiškos su esamojo laiko vienskaitos 2 asmens formomis. Kartu paneigta ilgą laiką tuo klausimu vyraavusi nuomonė ir padaryta, be abejonės, teisinga išvada, jog „Tematinių veiksmažodžių optatyvo, visai identiško su s. indų, graikų ar kitų indoeuropiečių kalbų optatyvu, egzistavimo pėdsakų lietuvių kalboje, matyt, nėra“ (p. 382).

Suprantama, negalima tvirtinti, kad veiksmažodžio skyriuje, kaip ir kituose skyriuose, visais klausimais autoriaus jau tartas „paskutinis žodis“. Dar ir toliau, matyt, bus diskutuojama dėl kilmės tokių tarmėse pasitaikančių būtojo laiko 3 asmens trumpųjų formų, kaip *dē, sto*, kurias J. Kazlauskas linkęs laikyti senesnėmis už ilgesniašias formas *dėjo, stojo*. Nepaisant kai kurių naujų argumentų, vis dėlto mažai įtikinantis lieka tvirtinimas, jog liepiamosios nuosakos formantas *-k(i)* yra kilęs iš dalelytės *gi*. Tokia formanto *-k(i)* kilmė, tarp kitko, sunkiai yra suprantama ir fonetiniu požiūriu.

Galima paminėti ir vieną kitą bendresnę, t. y. visus gramatikos skyrius liečiančią, kritinę pastabą. Sakysim, nepaaiškinęs motyvų, autorius darbe nevienodai pateikia lietuvių kalbos tarmių pavyzdžius: vienur fonetine transkripcija, kitur transponavęs į literatūrinę kalbą. Ne visada nuosekliai, o kai kur ir nelabai tiksliai nurodyta tarminių duomenų lokalizacija.

Ne visai vykusiai pasirinkti bei vartojami kai kurie terminai. Ypač tai liečia atskirų lietuvių kalbos tarmių pavadinimus⁵, kurių įvairūs dubletai neretai kelia neaiškumų ar net klaidina skaitytoją, plg. vienai ir tai pačiai tarmei pavadinti vartojamus pavadinimus: „vakarų aukštaičiai“ ir „aukštaičiai vakariečiai“, „pietų vakarų aukštaičiai“ ir „pietvakarių aukštaičių tarmė“, „rytų aukštaičiai“ ir „rytiniai aukštaičiai“, „dzūkai“ ir „rytiniai aukštaičiai“ ir kt.

Galima taip pat apgailestauti, kad recenzuojamoje knygoje beveik nepalieti būdvardžio raidos klausimai, visiškai nenušviesta skaitvardžio, įvardžio, prieveiksmino ir kitų smulkesnių kalbos dalių istorija. Toms kalbos dalims J. Kazlauskas buvo numatęs atskirą knygą. Vertindami jau turimą rankosę nors ir nepilną „Lietuvių kalbos istorinę gramatiką“, galime konstatuoti, kad ji parašyta vykusiai panaudojus kalbos faktų sinchroninės ir diachroninės analizės šiuolaikinę metodiką. Gau-

⁵ Gramatikoje J. Kazlauskas vartoja tradicinę (K. Jauniaus—K. Būgos—A. Salio) lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją, griežtai pasisakydamas prieš A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus pasiūlytą A. Baranausko klasifikacijos naująjį variantą (žr. p. 410).

sišs lietuvių kalbos tarmių, senųjų raštų, latvių, prūsų, taip pat kitų indoeuropiečių, ypač slavų, kalbų medžiagos panaudojimas, rėmimasis statistikos duomenimis leido autoriui dėl dabartinės lietuvių kirčiavimo sistemos susidarymo, daugelio gramatinių formų kilmės ir raidos pasakyti naują, labai argumentuotą žodį. J. Kazlauskas knyga yra reikšminga ne tik lietuvių kalbotyrai, bet taip pat baltistikai, indoeuropeistikai ir apskritai bendrajai kalbotyrai.

K. Morkūnas

R. Eckert, *Baltistische Studien*, Berlin, 1971, 102 p.

Leipcigo universiteto profesorius Raineris Ekertas mūsų respublikos kalbininkams yra „savas žmogus“: neretai su juo susitinkame įvairiose konferencijose, pasitarimuose, dažnai skaitome įdomius jo straipsnius, skelbiamus tiek Vokietijos Demokratinės Respublikos, tiek Tarybų Sąjungos (pirmiausia, žinoma, mūsų respublikos), tiek ir kitų šalių leidiniuose, jo vardą kartas nuo karto randame informacijose apie VDR baltistų veiklą, grožinės lietuvių literatūros vertimus į vokiečių kalbą ir t. t.

Neseniai Leipcigo Saksų Mokslų akademija savo pranešimų serijoje atskira knyga išleido šio kalbininko straipsnių rinkinį, pavadintą „Baltistische Studien“. Tokios knygos išleidimas – džiugus įvykis jau vien dėl to, kad tai pirmoji VDR išleista knyga, skirta grynai baltistikos problemoms. Ji yra tartum tolimas atgarsis tų gražių Leipcigo universiteto ir apskritai vokiečių baltistikos tradicijų, kurias išymieji vokiečių mokslininkai sukūrė dar praėjusiame šimtmetyje. Šių tradicijų pionierius Augustas Šleicheris pagerbiamas specialiai šiai knygai parašytoje žymaus VDR slavisto Rudolfo Fišerio pratarinėje, kurioje, be kita ko, primenama, kad susidomėjimas baltų kalbomis pastaruoju metu vėl didėja.

Prisiminus A. Šleicherį, galima konstatuoti malonų faktą, kad per kelerius pastaruosius metus apie šį vokiečių kalbininką – „kalbotyros didvyrį“, kaip jį kažkada pavadino Fridrichas Kuršaitis, paskelbta ypač daug įdomių darbų (J. Dycės (Dietze), R. Fišerio ir kt.)¹.

R. Ekerto knyga taip pat prasideda straipsniu apie A. Šleicherį „Zu August Schleichers 'Litauischer Grammatik'“ (p. 9–20). Straipsnio autorius taikliai charakterizuoja garsiąją Šleicherio gramatiką, pateikia įdomią šios knygos atsiradimo istoriją, primena jos reikšmę lietuvių kalbos tyrinėjimo istorijai, mūsų literatūrinės kalbos raidai ir t. t. Suprantama, nurodoma ir silpnosios A. Šleicherio veikalo vietos, dėl kurių daugiausia buvo kaltas ne autorius, bet ano meto lingvistikos lygis.

Gal tik vienas R. Ekerto priekaištas A. Šleicheriui truputį per „griežtas“. Straipsnio autorius primena daugeliui baltistų jau, tur būt, ir „sparnuotu“ [tapusį A. Šleicherio posakį, jog latvių kalba „eine in Laut und Grammatik jüngere Sprache (ist), die sich zum Litauischen etwa verhält wie das Italienische zum Latein“ (plg. p. 13). Teisus R. Ekertas, teigdamas, kad tuo metu latvių kalba dar nebuvo pakankamai ištyrinėta, jog tik J. Endzelyno darbai šią spragą užpildė. Tačiau net ir po J. Endze-

¹ Amerikiečiai perspausdino, gal būt, vieną pačių įdomiausių straipsnių apie A. Šleicherį, kaip žmogų ir mokslininką, daugiau kaip prieš šimtmetį parašytą jo žymiojo mokinio Johano Šmito, plg. *Portraits of Linguists, A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics, 1746–1963*, edited by Thomas A. Sebeok, I, Bloomington and London, 1967, p. 374–395.